

A LUKÁCSI ONTOLÓGIA ÉS A FORMÁCIÓELMÉLET VISZONYÁRÓL

Karikó Sándor

I.

A kései Lukács nagyszabású, a társadalmi lét ontológiájának megragadására tett kísérlete föltehetően a marxista szakirodalom és gondolkodás határkövévé válik. Mert jóllehet a mű hatása ma még kevésbé érződik szellemi közéletünkben, a filozófiai szakma pedig már rámutatott a könyv néhány gyöngé pontjára, mégis -- a viszonylagos érzéketlenség és az eddig föltárt ellentmondások ellenére -- a lukácsi Ontológia célkitűzésének merészsége, kiindulópontjának eredetisége, egyes részkérdéseinek újszerű megközelítése és imponáló kifejtése összességében azt sejteti, hogy e mű messzireható s tartós hatást tud majd kifejteni filozófiai, szaktudományos (mindenekelőtt társadalomtudományos) és mindennapos közgondolkodásunk alakulásában. Mindinkább belátjuk majd, hogy az Ontológia után sok szempontból másként kell gondolkodnunk, mint az előtt. Az Ontológia korszakos jelentőségű alkotás, de legalábbis nem szokványos: különleges mű, amelyet egyszerűen nem hagyhatunk figyelmen kívül, s amely -- belső ellentmondásaival együtt is -- fontos, mással aligha helyettesíthető tanulságokkal szolgál.

Mint minden nagy művet, a Lukácsét is természetesen sokféle szempontból vizsgálhatunk és értékelhetünk. Magam azzal a véleménynel értek egyet, mely szerint az Ontológiát legfőképpen saját célkitűzése felől indokolt megközelíteni s megítélni. (Nem tagadva persze más szempontok jogosságát.) Lukács a következőkben fogalmazza meg programját: "Ha azt akarjuk, hogy a marxizmus ma ismét a filozófiai fejlődés eleven erejévé váljon, akkor minden kérdésben magához Marxhoz kell visszatérni."¹ A szerző idestova két évtizeddel ezelőtt írta e sorokat, de ma -- ha lehet mondani -- talán még aktuálisabb föladat a

¹Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról, Magvető Kiadó, Bp. 1976 (a továbbiakban: Ontológia), I. k. 300–301. o.

marxizmusnak eleven erővé tétele filozófiánkban, s ezen túlmenően egész ideológiai közéletünkben. Sajnos sok jel mutat arra, hogy a 70-es és 80-as évtizedekre a marxizmus relatív térvesztése következik be, s Lukács éles meglátására vall, hogy igen korán, már csíraelemeiben érzékeli e kibontakozó mozgást. De mit ajánl a filozófus az eszmei harc hatékonyabbá tételére? Közismert, hogy a "Marxhoz való visszatérés" programját hirdeti meg, tiszteletre méltó eltökéltséggel. E föladat-kijelölés akkor (és sajnos még napjainkban is) makacs ellenállásba ütközik egyesek részéről; értetlenséget vált ki s legjobb esetben is úgy fogadják, mint túl "sovány" programot, amellyel nem lehet sokra menni. De mit jelent valójában ez a visszatérés Lukács számára?

Ha az Ontológia egészére tekintünk, könnyen fölismerhetjük, hogy itt két dologról van szó. Először: elmélyülni életművében s annak eredményeképpen "életre kelteni Marx valódi módszerét, valódi ontológiáját /.../ A lét, elsősorban természetesen a társadalmi lét kategóriaproblémáit /.../ csupán annak a felismerésnek és belátásnak a révén tárhatjuk fel és jellemezhetjük valóban marxista módon, hogy a lét 'dologszerű' felfogása fokozatosan leválik a komplexumok létének ontológiai prioritásáról."²

Más szavakkal: a marxi materialista ontológia a létet történelmi (irreverzibilis) folyamatában ragadja meg, nem pusztán valamiféle "dologszerű", örök természeti erők megnyilvánulásában. Ily módon ontológia és történetiség egymásra vonatkoznak. Az ontológia kategória-rendszerét a történetiség teszi elevenné, mozgékonyvá. S fordítva: a történeti mozgást a létösszefüggések világíthatják át a legmélyebben. Az így fölfogott ontológiához mint alapelvhez és módszerhez való visszatérés, Lukács szerint, az egyetlen elméleti utat jelenti mindennemű polgári transzcendencia és jószándékú utópia, valamint vulgármaterialista tendencia leküzdéséhez; a filozófus pedig ezzel kap hat reális esélyt arra, hogy "döntően beleszóljon kora sorsdöntő konfliktusaiba, kidolgozza végigharcolásának elveit és ezzel magának ennek a harcnak határozottabb irányt adjon".³ Vagyis: a marxi ontológia valódi föltárásával a filozófia egyszersmind a jelenkor nagy kérdéseihez érkezzék el. Mi több, az egész emberi nem fejlődésének jövőbe-mutató lehetőségeit is tételjeze. Ennyiben a "Marxhoz való visszatérés" programja nemcsak az életműben való elmélyülést jelenti, hanem annak szükségképpen továbbgondolását is, mégpedig a mai korproblémák felőli továbbfejlesztését. S ez lesz a második dolog.

²Ontológia, III. k. 127—128. o.

³Ontológia, II. k. 526—527. o.

Ha az ontológia és a történetiség egymásra vonatkozását (vonatkoztatását) elfogadjuk s kiindulópontként használjuk, akkor nem tűnik erőszakoltnak a kérdés: vajon Lukácsnak sikerül-e sajátlagos, lételméleti merítkezésével átlátnia mai-holnapi társadalmi konfliktusainkat; tud-e új mondanivalóval előállni mai társadalmi föladataink s harcaink kijelölésével kapcsolatban? Filozófiai tárgyszerűséggel kérdezve: képes-e ontológia-vizsgálódással történetfilozófiai, netán formációelméleti összefüggések megragadására jutni?

E dilemma — ha nem is éles és nyílt fogalmazással, de latens formában — benne rejlik az Ontológiában, mintegy belső tehertételként végigkíséri az egész művet. Véleményem szerint Lukács művében szó van az ontológia és a társadalmi formációelmélet — valamilyen — viszonyának problematikájáról; ha pedig érinti ezt a kérdést, akkor ajánlatos is megvizsgálni az Ontológia ilyen rétegeit. Számomra nyilvánvaló, hogy az ilyen munkálatok nagyon is részei lehetnek az Ontológia korrekt és teljesebb földolgozásának; sőt, nem tartom kizártnak azt a lehetőséget sem, hogy az ontológia és a társadalmi formációelmélet viszonyának lukácsi értelmezése, illetőleg Lukács eme földolgozásának elemzése lényegileg befolyásolhatja az egész Ontológia körüli vitákat, s egyes pontokban talán perdöntővé is válhat.

A fölvetett kérdés természetesen sokkal szerteágazóbb és mélyebben rejlő, mintsem hogy egyszeri vizsgálódással meg lehessen válaszolni. Csupán "első" meggondolást kívánok s tudok itt tenni arról, hogy a lukácsi kísérettel vajon összeegyeztethető-e szervesen a két "elem", tehát az ontológia és a formációelmélet. Nem térhetek ki Lukácsnak a formációelmélet általános kérdéseiről, valamint a létszférák ontikus mozzanatairól vallott fölfogására, s még természetesen sok más fontos, ez írással összefüggésbe hozható problémára.

II.

Lukács nagy erőfeszítéseket tesz a társadalmi létforma létszerű jellemzőinek leírására, miközben minduntalan kénytelen konkrét történeti adalékokat is fölvetni. Szükségszerű fejleményről van itt szó, hiszem maga Lukács — bevallotta — a társadalmi létformát történelmi mozgalmasságában kívánja megragadni. Ezáltal viszont az ontológia egy bizonyos ponton már szét kell hogy feszítse önnön rendszerét, utat nyitva a történetiség érvényesítése felé. A társadalomtestről fokozatosan leválnak a "dologszerű" mozzanatok, s mindinkább előtérbe kerül a "társadalmasodás" mozgékony kategóriája.

Az Ontológia második és harmadik kötetében félreérthetetlenül nyomon követhetünk egy sajátos törekvést, egy kettős vizsgálati optikát. A társadalmi

kategóriák úgy "ivódnak be", legalábbis szándékában, hogy ontikus és történeti (formációelmélettel is összefüggésbe hozható) megvilágítást nyerjenek. Lukács egyaránt figyeli s elemzi — ha más-más arányban s kifejtettségben is — a társadalomtörténeti mozgás és -tendencia ontikus sajátosságait, valamint a létmegnyilvánulások történeti mozzanatait.

(a) Ami az előbbi törekvését illeti, elég talán a "Prolegomena" azon gondolatmenetére emlékeztetnem, amely mintegy összefoglalja a társadalomszférának mint történelmi, irreverzibilis folyamatnak a létspecifikumait. Lukács három mozzanatot emel ki ezzel kapcsolatban, amelyeket most saját fogalmazással próbálok a lehető legrövidebben leírni.

(1) A társadalom a legbonyolultabb létszféra, mégis benne az ember reprodukciójához szükséges munkaidő s erő kifejtés történetileg csökkenő tendenciát mutat. Az állatvilágban a biológiai reprodukció lényegében évezredek óta változatlan erőráfordítást s időtartamot igényel.

(2) Az emberrel megjelenik egy teljesen új ontikus megnyilvánulás: a teleológiai tételezés s működés. A teleológia mint az ember központi mozgatója, specifikus-elementáris kategória, amely minőségileg megkülönbözteti a társadalmi létet minden más léttől;⁴ egyrészt új tárgyiasságokat hoz létre a természetben (amely tárgyiasságok önmaguktól, tehát a szervetlen természet által soha nem születhetnének meg), másrészt megjelenik általa s eredményeképpen az objektum--szubjektum viszony, mint ugyancsak új, e létfejlődésre jellemző kategoriális meghatározás. Minél inkább a társadalmi lét valóságos formáló tényezőjeként áll elő a teleológia, annál inkább erőteljesebbé válik a természeti korlátok visszaszorítási folyamata, amely korlátok persze abszolút értelemben soha nem szűnnek meg.

(3) Végül a kisebb embercsoportok fejlődése szükségképpen halad az integrációs folyamatok kialakulása felé. A mozgástendencia történeti útja: nagyobb csoportok, majd nemzetek, birodalmak, végül az emberiség tényleges társadalmi egységének megvalósítására irányuló törekvés. Ez utóbbi fejlemény első csírája a világpiacon napjainkban, szinte szemünk előtt lejátszódó történelmi kimunkálása.⁵

Ha most részletesebben vesszük szemügyre a lukácsi gondolatokat, akkor különösen a természeti (és társadalmi) korlátok visszaszorítására vonatkozó fölfogását emelhetjük ki. A társadalmi létnek valóban egyik legfontosabb on-

⁴ Ontológia, II. k. 351. o. alapján.

⁵ A három fejlődési tendencia együttes leírását az Ontológia III. kötetének a 292—302. közti oldalai adják meg.

tikus vonása a "természeti" és a "társadalmi" mozzanatok együttes jelenléte, illetőleg egy olyan irreverzibilis mozgás, hogy az előbbi fokozatosan (bár soha meg nem szűnően) visszaszorul, az utóbbi pedig (abszolút végső és nyugvópontot soha el nem érve) előrenyomul. A társadalomtörténet kezdeti fokain jelentős szerepet töltenek be a "természeti" formák, képződmények, amelyek a szokások, a hagyományok, az előítéletek stb. következtében örök szükségesszerűségeknek tűntek föl az emberek szemében. Érzékletesen írja Lukács: "Ahogy az ember egyszer s mindenkorra adottnak fogadja el születése idejét, nemét, testalkatát stb., úgy viszonyul olyan társadalmi formákhoz, mint a kaszt, a rend stb., és ha születése révén hozzátartozik valamelyikhez, ezt természetileg (kiemelés tőlem — K. S.) éppolyan megváltozhatatlannak érzi, mint saját születése által létrejött énjét."⁶

A társadalomtörténet egyik létszerű megnyilvánulása tehát azt a "képletet" mutatja, hogy mind nagyobb teret s hatást nyer a társadalmi lét fölépítésében és reprodukciós dinamikájában az életföltételek tudatos teremtése, a történelmileg kimunkált tevékenység és produktum; ahogyan Lukács nevezi, a "társadalmasodás". Persze — s itt kritikával is kell élnem — Lukácsnak a történelmi mozgásra irányuló nyomkövetése, sajnos, nem mindig következetes, illetőleg a történeti elemzést nem gondolja következetesen végig. Nyilvánvaló példa erre a harmadikként felhozott ontikus mozzanat vizsgálata. Lukács helyesen veti föl: létezik olyan tendencia, amely az emberiség tényleges társadalmi egységére irányul. Sok félreértés született már az emberiség emez egységének tételezésével kapcsolatban. Nyilvánvaló: nem minden tekintetben való egységesítésről lehet itt szó, valamiféle uniformizált egyszínűségről és egyöntetűségről. "Csak" társadalmi egységesülés képzelhető el, vagyis "csupán" a társadalmi föltételek egységesülése következhet be a fejlődéssel, s pontosan ez a fejlemény szünteti meg a sokszínűség és sokoldalúság, a valódi emberi gazdagság kibontakoztatása előtt álló gátakat. Lukács éles szemmel veszi észre, hogy e folyamat egyik, talán legfontosabb csírája a világpiac kimunkálása. S bár elismeri, hogy a világpiac e kifejlődése számos társadalmi és politikai következménnyel járhat, azonban mégsem foglalkozik a továbbiakban az itt adódó problematikával. Pedig — úgy vélem — mind a modern kapitalizmus, mind a szocializmus elemzése szempontjából olyan szempontok, formációelméleti megfontolások megragadására nyílna itt lehetőség, amely nagyhatású elvi-elméleti konzekvenciák levonásával járhatna s ta-

⁶ Ontológia, II. k. 326. o.

lán még mai gyakorlati tevékenységünket is új megvilágításba helyezné. Lukács ezen a ponton kielégületlenül hagyja olvasóit.

Ami a teleológiai tételezés problematikáját illeti, megint csak körültekintően kell eljárunk a lukácsi fölfogás megítélésében. Filozófiai körökben az Ontológia kapcsán éppen a teleológia-problematika váltotta ki a leghevesebb vitákat. Nem kívánok válaszolni arra a kérdésre, hogy Lukács valóban "ontológiát-megalapozó" szerepet szán-e a teleológiának. Érzésem szerint az álláspontok megnyugtató rendezése itt még további beható vizsgálódásokat igényel. Magam csak arra szeretném fölhívni a figyelmet, hogy Lukács a teleológiát, kimutathatóan, nem önmagában elemzi, hanem a kauzalitáshoz való viszonyában. A teleológia, bár merőben különbözik az oksági meghatározottságtól, mégis — hangsúlyozza többször Lukács — a kauzalitásból "táplálkozik", s oda tér vissza. A teleológia-működés a kauzalitáson mint kitörölhetetlen objektív bázison nyugszik. Lukács tehát a teleológia—kauzalitás "konkurenciájából" az utóbbit tartja alapvetőnek, s ezzel kapcsolatban meggyőzően hivatkozik Marx ama gondolatára, miszerint az emberiség mindig olyan földadatot tűz ki maga elé, melyet meg is tud oldani, mivel a megoldás anyagi föltételei — vagyis éppen a kauzalitáson működő folyamatok — már megvannak illetőleg létrejövőben vannak.⁷ Hozzátehetjük, ugyancsak marxi fölismeréssel: az ember mindig olyan egyenletet tűz ki célként, amely adataiban már magában foglalja megoldásának elemeit.⁸ S végül nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Lukács minduntalan a társadalmi folyamat oksági természetéről beszél. A társadalmi mozgás semmiféle teleológiai jelleggel nem rendelkezik, a teleológiai tételezés "csak" a kauzális mozgásfolyamatokat engedi egymásra hatni, keresztezni, ami által persze mégis valami teljesen új keletkezik a társadalmi létben.⁹ Azt hiszem, a teleológiát ilyen értelemben már helyesen tarthatjuk a társadalmi létforma egyik ontikus megnyilvánulásának.

(b) Nem kevésbé tanulságos számba vennünk Lukácsnak a társadalmi létre vonatkoztatott történeti elemzését: mint korábban már utaltam rá, sok helyen végez ilyen jellegű eszmefuttatást. Célszerű kiemelnünk a tökés társadalmi forma új képződményeivel kapcsolatos közvetlen és konkrét történeti analízisét.

⁷ Marx: "A politikai gazdaságtan bírálatahoz", Előszó, Marx és Engels Művei, 13. k., 7. o.

⁸ Uo. 35. k., 150. o.

⁹ Ontológia, II. k., 522. és 28. o. A 28. oldalon olyan distanciát tesz Lukács, hogy az egyes konkrét munkafolyamatban a cél kormányozza és szabályozza az eszközt, de össztársadalmi szempontból, vagyis magának a társadalmi létnek a szempontjából, az eszközök szerepe lesz elsődleges a szükségletekhez (és célokhoz) képest.

A mai kapitalizmusról szóló vizsgálódásában (s az olvasót meglepheti, hogy egy ontológia erről is ír) szisztematikusan próbálja Lukács a lényegi összefüggéseket föltárni. A modern kapitalizmus olyan általános, már-már történetfilozófiai természetű sajátosságait ragadja meg, amelyek összefüggésükben mintegy "kerek egészzé", némi túlzással: valamiféle formációelméleti fejezetté állnak össze, illetőleg különülnek el, relative. A "fejezet" lényege röviden:

Lukács Marxnak egy háttérbe szorított fölfedezését fölelevenítve, s azt az új gyakorlati tényekkel alátámasztva, hangsúlyozza: "a többletmunka elsajátítási módjában a relatív értéktöbblet elsajátítása az abszolútéhoz képest mind nagyobb helyet foglal el".¹⁰ A relatív értéktöbblet irányába történő eltolódás mint "a termelésnek és az értéktöbblet elsajátításának tisztábban társadalmi módja"¹¹, mint a "munka tőke alá való /.../ reális besorolása",¹² természetesen összefügg a tőkeviszony durvább formáival, kényszervizonyával szembeni szakszervezeti ellennyomás fokozódásának tényével. Viszont legalább ilyen lényeges okként kell figyelembe vennünk a következő változást: a nagykapitalista gépipar korábban (a 20. századig) főként a termelési eszközök termelésére terjedt ki. A közvetlen fogyasztással és szolgáltatásokkal kapcsolatos földolgozást, termelési szférát "még messzemenőig átengedte a kézműiparnak, a kisiparnak /.../ A 19. század végétől máig mindezek a területek hatalmas mértékben és gyorsan kapitalizálódnak, nagyiparivá válnak; a ruházkodástól, a cipőktől stb. az élelmiszerekig mindenütt megfigyelhető ez a mozgás."¹³ Vagyis olyan áruknak a tőkés módon megszervezett tömegtermelése alakul ki fokozatosan, amelyet a legszélesebb tömegek használhatnak; mi több: kell, hogy használjanak. A tőke új piacot keres s talál a munkásosztályban, mivel objektív (gazdasági) érdeke a munkás vásárlóképes fogyasztóvá tétele. Ez a fejlemény, amely a maga kifejlett alakzatában a 20. század közepére, második felére áll elő, legalább kétféle — tőkeviszonyt stabilizáló — társadalmi következménnyel jár. Egyrészt "a relatív értéktöbblet a munkabér emelkedése és a munkaidő csökkenése ellenére lehetővé teszi a tőke értéktöbbletben való részesedésének növekedését".¹⁴ Másrészt a fogyasztás tömegcikkei és az egyes vásárlók millió között gazdasági szükség-

¹⁰Uo. 316. o.

¹¹Uo. 317. o.

¹²Uo. 317. o. Lukács itt egy marxi gondolatra hivatkozik.

¹³Uo. 315. o.

¹⁴Uo. 317. o.

szerűséggel egy sajátos közvetítési rendszer épül be, "amely megadja /.../ a szükséges tájékoztatást az áruk minőségéről".¹⁵ Pontosabban olyan apparátus lép be, amelynek már nem is a tájékoztatás vagy a földicsérés a rendeltetése, hanem az, hogy mind erőteljesebb s állandó erkölcsi nyomást gyakoroljon a fogyasztóra.¹⁶ Ez, Lukács szerint a manipuláció jelensége, amely ma az élet minden területére kiterjed, egyetemessé válik.

A nagykapitalista termelés kiterjedése a fogyasztás és a szolgáltatások teljes területére azt a sajátos helyzetet hozza létre, hogy a tőkés anyagilag jól jár. Ám társadalmilag az egyes ember (a fogyasztó) magánélete aláásódik, a munkás elveszti forradalmi öntudatát, ahogyan Lukács írja, a mindennapi élet a partikularitás szintjére süllyed. Lukács álláspontja megszívlelendő: a modern kapitalizmusban a tőkeviszony alapvetően nem változik meg, viszont a tőke fölöttébb találékony s fürge olyan új megnyilvánulási formák és módszerek kialakítására, amelyek saját uralmát tudják tartósítani. A legszembetűnőbb új vonás tehát: úgy növelni az értéktöbbletet, hogy mindez a dolgozó tömegek számára egyszerre jelentsen magasabb életszínvonalat, valamint egy különös, a klasszikus megnyilvánuláshoz képest eltérő elidegenedési formát.

III.

Lukács formációelméleti (vagy azzal kapcsolatos) vizsgálódásaiból, nyilvánvalóan, számunkra a szocializmussal és a kommunizmussal kapcsolatos fejtegetései a legérdekesebbek.

A filozófus mindenekelőtt arra emlékeztet, hogy maga Marx rendkívül visszafogottan, elvont módon, a legáltalánosabb elvekre támaszkodva, tehát nem konkrét meghatározottságában ragadta meg a kommunizmust.¹⁷ Így kerülhet-e el az utópizmus veszélyét. De Marx korától több mint egy évszázad telt el, s maga a létező szocializmus is több évtizedes múlttal s tapasztalattal rendelkezik. Ezért mindenképpen jogos a kérdés: konkrétan, világosabban tudjuk-e már megfogalmazni a szocializmusra vonatkozó formaproblémákat? Sajnos Lukács válasza itt szegényesre sikeredik, s ráadásul vitára is késztet.

Lukács többször hangsúlyozza a szocialista termelőerők alacsony fejlettségi szintjét. A termelőerők, általában a gazdaság fejlesztésének célja nemcsak a történelmi lemaradás csökkentése. Többről van szó. A termelőerők fej-

¹⁵Uo. 321. o.

¹⁶Uo. 769. o.

¹⁷Uo. 601. o. alapján.

lődésén keresztül vezet a történelmi út ahhoz a társadalmi fokhoz — mondja a filozófus —, melyben minden ember élete értelmessé válhat. Még akkor is, ha a termelőerők fejlődése kezdetben (s ez egész történelmi korszak lehet) nem az emberi képességek totális kibontakozását, nem a személyiség integritását hozza magával.

Ugyanakkor minduntalan a gazdasági tényező lebecsülésének hibájába esik. Például, miközben joggal bírálja a sztálini bürokráciát, vulgarizációt és manipulációt, a következő megjegyzést teszi: "a szocialista életmód és az ezt összegező, irányító és szervező rendszer a sztálini brutális manipuláció kibontakozása óta döntően veszített vonzóerejéből, abból a képességéből, hogy perspektívául szolgálhasson a kapitalista manipuláció leküzdéséhez. Az a mód, ahogyan a sztálini módszert eddig próbálták leküzdeni a szocialista országokban, alig járulhatott még hozzá valamivel e kép lényegbevágó megváltoztatásához. Itt természetesen bizonyos szerepet játszik a gazdasági fejlődés, az életszínvonal stb. is. Azt hisszük azonban, hogy ebben az esetben nem ez a valóban döntő /.../, sokkal fontosabb, hogy a sztálini manipuláció modelljében elveszett vagy legalábbis erőteljesen elhalványult a szabadság és az értelmes szükségyszerűség létszerű egyesülése az életvitelben."¹⁸

Készséggel elismerhetjük, hogy a politikai és ideológiai életben meg nyilvánuló, a sztálini időszakra visszavezethető elidegenedés valóban reális és súlyos problémája a szocializmusnak. Még azt is megkockáztathatjuk, hogy a "sztálini manipulációs modell"-re emlékeztető hatásokat még ma sem tudtuk leküzdeni teljes egészében és minden vonatkozásában. De nem feledkezhetünk meg arról az alapigazságról és tapasztalati tényről, hogy a társadalmi formáció életképessége, ereje, magasabbrendűsége (de éppígy társadalmi gondja) lényegében s hosszabb történelmi távlatban a termelőerők, a gazdaság fejlődésében nyilvánulhat meg. Lukács figyelmét, miközben nagy erőfeszítéseket tesz a sztálini manipuláció leírására, elkerüli az a súlyos konzekvenciákkal járó történelmi tény, hogy az egyes szocialista népgazdaságok a tőkés fönnhatóság alatt álló világ gazdasági rendszer "szélárnyékában" élnek s mo-zognak. Ehhez a tőkés, világ gazdasági erejű s hatású rendszerhez képest a szocializmus — gazdasági értelemben — úgyszólván csak lokális fejleményként működik ma még; legalábbis a világ gazdaságban betöltött szerepe s hatása jóval alatta marad a tőkésének.¹⁹ Mindez csak megerősíti és sürgeti a lé-

¹⁸Uo. 814. o.

¹⁹Lásd ezzel kapcsolatban Tőkei Ferenc: Kortársunk-e Marx? Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1984.

tező szocializmus gazdasági problémáival való komolyabb társadalmi szembesülés és mélyebb foglalkozás szükségletét, szükségszerűségét.

Ebből a szemszögből leegyszerűsítés Lukács azon véleménye, miszerint az "útját kereső szocializmusban két, egymáshoz képest különmű elidegenedést találunk, azokat, amelyek a saját talaján (kiemelés tőlem -- K. S.) alakultak ki a brutális manipulációk következtében, és azokat, amelyek mint a jelenlegi termelőerők általános állásának behatásai bizonyos kényszerűséggel bontakoznak ki minden iparilag csak némiképpen is fejlett társadalomban".²⁰ Úgy vélem, ezzel az állásponttal kapcsolatban joggal kérdezhetjük: miért kellene ragaszkodnunk olyan állásponthoz, mely szerint a szocializmus saját talaján csak a felépítmény-részben lelhető föl ellentmondás és sajátos társadalmi erejű konfliktus? A gazdasági élet mintha mentes lenne mindettől. Ha csak ennyit mondanánk, azt sugallnánk, hogy a szocialista gazdaságban csak annyiban lenne elidegenedés, amennyiben ez az ipari fejlődéssel általában együtt jár. S ahelyett hogy Lukács ezen a ponton részletes elemzésre, netán mélyebben rejlő gazdaságfilozófiai összefüggések kidolgozására törekedne, megelégszik egy már-már deklaratív "soványított" fogalmazással: a jövőben "a gazdasági fejlődés elérhet (és el fog érni) egy olyan pontot, ahol megtalálható az ember igazi emberre válásának objektív előfeltétele, s ahol a magában való emberiség valódi emberi nemmé válik".²¹ De beleszólhatunk-e korunk sorsdöntő konfliktusaiba egy olyan programmal, mely csak annyit mond, hogy a gazdasági fejlődés elérhet és el fog érni egy bizonyos pontot? E fogyatékoság miatt az Ontológia végső soron "rövidre zárja" a szocializmus jelene és jövője közti viszony kérdését, s összességében csak kevéssé tud meggyőzően érvelni a szocializmus konkrét történeti formameghatározottságát illetően.²²

E probléma tükrében érthető meg (noha ezt elfogadni szerintem nem lehet), hogy Lukács miért vezeti be a szocializmus és a kommunizmus iránti elkötelezettség, az "ügy" kategóriáját. Pontosabban az "ügy" szerepének eltúl-

²⁰Ontológia, II. k. 779. o.

²¹Uo. 518. o.

²²Ebben az értelemben egyetértek Balogh István álláspontjával. Lásd Balogh István: "A társadalmi formáció problematikájához (Társadalmi forma és a lukácsi Ontológia)", Társadalomtudományi Közlemények, 1981/2. sz., 139--161. o. Tőkei Ferenc pedig, egyik legutóbbi írásában, azt hangsúlyozza, hogy az Ontológiában kidolgozatlanok a forma-problémák: így azután "Marxhoz visszanyúlni még mindig könnyebb és közelebbi", mint ebből a szempontból az Ontológiára hagyatkozni. Vö. Tőkei Ferenc: "A politikum mint társadalmi létezés-mód", A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1984, 154. o.

zását. Miután a filozófus, sajnos, nem tudja a kommunizmushoz vezető utat gazdaságilag megalapozni, marad egy etikai tartalom, amely ugyan szükséges és értékes mozzanat mind a társadalom, mind az egyes ember életében, de a gyakorlati út szempontjából már elveszti -- ideologisztikusan tételezett -- kizárólagos szerepét. Az "ügy" fogalmának fölvetésével aligha oldható meg a társadalom mélyelemzése.

A szocializmus formaproblémájának lukácsi megoldatlanságából további, általánosabb természetű fogyatékokra is következtethetünk. Az Ontológia szocializmus-fejtegetései nem véletlenül és meglepetést keltve mutatkoznak erőtlennek. Ha ugyanis Lukács formációelméleti elemzésének egészére tekintünk, beláthatjuk -- természetesen nem tagadva az Ontológia kétségtelenül meglévő értékeit, nagy fölismeréseit --, hogy a filozófus figyelme s törekvése alapvetően mégiscsak az ontológiai építkezésre irányul, s ehhez képest bizony háttérbe szorulnak a társadalomalakulatokra vonatkozó vizsgálódások. A mintegy 1700 oldalas, háromkötetes Ontológia mindössze 50 oldalon foglalja közre direkt módon formációelméleti kérdésekkel, s ez az adat nemcsak a szám-szerű (formai) arányeltolódást érzékeltetheti, hanem a koncepció határát (korlátját?) is. Az olvasónak olyan érzése támad, hogy amikor Lukács a társadalmi formák közvetlen s egybefűző elemzését adja (a nevezett félszáz oldalon tehát nem csupán a szocializmus-fejtegetésben), akkor, szándéka ellenére, csak elvont módon képes megragadni a társadalmiságot. A társadalmiságot mint a gyakorlat létszerű tartalmát, a történelem folytonosan változó dinamikáját nem vagy csak felemás módon sikerül kifejtenie a maga fogalmi gazdagságában, történeti konkrétságában.²³ Ahhoz ugyanis, hogy a társadalmiságot a maga létszerű alakzatában s történeti mozgalmasságában egyszerre lehesse megragadni, már nem elegendő egy munkafogalomra alapozó ontológia. Mert igaz ugyan, hogy a létszférákat a munka (és semmi más) köti össze, de a társadalomban a kategóriák mozgását ez már nem (vagy csupán absztrakt módon) képes átfogni. Anélkül hogy részleteiben érinteném az itt jelentkező elvi problémákat, csak kérdéseket teszek föl. Elképzelhető, hogy a lételméleti filozófia egy bizonyos ponton megáll, meg kell hogy álljon? A lételméletnek ki kell egészülnie történelemmel? S vajon nem lenne termékenyebb eljárás olyan történetfilozófia szisztematikus kiépítése, amely a társadalmiság ontológiai sajátosságát s történelmi dinamikáját nem a munkára, hanem a közösségre, a termelésben gyökerező, valóságosan létező, együttes életmeg-

²³Lukács persze szeretné túllépni az elvont fejtegetések világát, s a társadalmiságot a maga konkrétságában megragadni. Lásd: Ontológia, II. k. 451. o.

nyilvánítás formájára alapozná? Végül is milyen viszonyba állíthatjuk a lukácsi koncepciót (amely a teleológia és a kauzalitás, valamint a szabadság és a szükségszerűség sajátos heterogenitására épül) a marxista történetfilozófiával? Hogyan működhet szervesen a két "pólus", tehát az ontológia és a formációelmélet? A formációelmélet csak ontológián belül, ontológiából kiindulva képzelhető el, a társadalomontológiai kategóriák pedig a történeti formasajátosságok által átvilágítva, azoknak alárendelten működhetnek csupán?

Bizonyos, hogy sokat kell még tennünk az Ontológia által fölvetett eme dilemmák megnyugtató megoldása érdekében. De az is bizonyos, hogy a kutatás nem kerülheti meg az ilyen vagy ehhez hasonló kérdések megválaszolását.

IV.

Az eddigi, mégoly vázlatos fejtegetésből is leszűrhető néhány tanulság. Ezeket az alábbi három pontban kívánom megfogalmazni:

1. Lukács mindenekelőtt nagyszabású és eredeti ontológia-építkezésével lepi meg olvasóit. A mű meggyőz bennünket arról, hogy nélkülözhetetlen, semmi mással nem pótolható a világegészben, a világtörténeti léptékű és jelentőségű összefüggésekben való gondolkodásmód. Lukács ontológia-vizsgálódását többféleképpen ítélni lehet a szakma, de az vitathatatlan, hogy a szerzőnek különös érzéke volt az új, a kor által kitermelt vagy születendőben lévő problémák meglátására s azok valamilyen szintű feldolgozására. Az Ontológia olyan időszakban született meg, amikor általánosan eluralkodott szellemi életünkben, valamint szaktudományos gondolkodásunkban a módszertan, a szétaprózódott, empirikus, szűk, prakticista és lokális szemlélet. Ilyen helyzetben vallja Lukács -- s ezt a korérzékenységet és intellektuális bátorságot nem lehet elégszer hangsúlyozni s megbecsülni --, hogy a konkrét társadalmi formák vizsgálatában (is) elengedhetetlen a világegész mozgásában és tendenciájában való gondolkodás készségének és képességének érvényesítése. Ezzel a szemponttal mutat rá -- ugyancsak jó érzékkel -- arra is, hogy az úgynevezett dialektikus fogalompárok, mint például teleológia és kauzalitás (vagy amiről itt nem tettem említést: szabadság és szükségszerűség) nem egymű mozzanatok, nem pusztán logikai ellentétek. Közöttük heterogén viszony nyilvánul meg: azaz az előbbi "elem", tehát a teleológia csak a kauzalitás bázisán őrizheti meg relatív különeműségét és önállóságát (éppígy a szabadság is csupán a szükségszerűségen belül érvényesülhet). Az Ontológia végül is arra figyelmeztet, hogy az egyetemes mozgásfolyamatokban, a világ-

egész létszerű mozgásában jelölődik ki minden részmozgás, lokális fejlemény, történelmi konkrétum reális helye és objektív értéke.

2. Nem arról van szó, hogy a lukácsi Ontológia valamiféle formációelméletet dolgozna ki. (Még ilyen szándékról sem beszélhetünk.) Ám Lukácsnak van mondanivalója a formációelmélet számára. Lehetetlen észre nem venni, hogy egyes pontokon (részelemzésekben), például a modern kapitalizmusra vonatkozó fejtegetésében, olyan történetfilozófiai megállapításokat tesz, vagy legalábbis olyan kategóriákat s összefüggéseket vet föl, amelyeket szervesen beépíthetünk majd egy szisztematikusan kifejtendő s következetesen végiggondolandó marxista formációelméletbe. Mindenesetre azzal a törekvésével, hogy az ontológia-vizsgálódás közben is tekintsünk ki a történeti mozzanatok alakváltozásaira, a formaproblémákra, csak egyet lehet érteni. Jóllehet, a megvalósítás eredményességét tekintve, már erős kritikával is kell élnünk: Lukács, sajnos, a történelmi bizonyító példáit olykor önkényesen válogatja meg, mintha csak saját tetszése szerint kalandozna a történelmi anyagban,²⁴ nem pedig a történelmi folyamat objektív logikája szerint haladna. Nagy horderejű s továbbkutatandó kérdés: mivel függhet össze ez a fogyatékoság. Vajon általában az ontológia-építkezéssel nem fér-e össze a történelmi anyag vagy csupán a lukácsi Ontológia mutatkozik ellentmondásosnak? Lehetséges, hogy a marxi materialista ontológia s annak lukácsi értelmezése között hangsúlyeltolódások, netán ellentétek feszülnek?

3. Az Ontológia-kutatásban természetesen csak kis lépéssel juthat tovább ez az írás. Az "első meggondolás", amit ígértem, nyilván csak arra elegendő, hogy biztosabban fogalmazzuk meg a fölvethető kérdéseket. Az Ontológiával kapcsolatban egész sor problémát kell tisztáznunk, s azt hiszem, a formációelméleti szempont fölvetésével még tovább is növekedik a megoldandó kérdések száma.

Lassan közhellyé válik az a megállapítás, hogy az Ontológia — torzóban maradt kísérlet. Lehet, hogy így van. De mégis olyan merész és eredeti próbálkozásról van szó, amilyen nem született még egy az utóbbi évtizedek nemzetközi s hazai marxizmusában. Fölbecsülhetetlen értékeiből, de fogyatékoságaiból és ellentmondásaiból is sokat tanulhatunk. S a legkevesebb, amit elmondhatunk róla, hogy a mű egyúttal segíti — direkt és indirekt módon — újragondolni a marxi elmélethez való egész viszonyunkat is.

²⁴Lásd Balogh István idézett tanulmányát.

RESUMÉE

Sándor Karikó: Über das Verhältnis der lukács'schen Ontologie
und der Theorie der Gesellschaftsformationen

Die wagehalsigen Zielsetzungen der Ontologie von Lukács, die Originalität seines Ausgangspunktes, die moderne Aufarbeitung mancher Teilfragen und ihre imponierenden Interpretationen lassen ahnen, dass der Verfasser mit seiner Philosophie eine dauernde Wirkung in unserer Philosophie und in unserem fachwissenschaftlichen Denken hinterliesse. Bei der Aufarbeitung dieses grossartigen Werkes ist es eine wichtige Aufgabe die Frage zu beantworten, ob Lukács mit seiner Ontologie in der Lage ist, Zusammenhänge in der Geschichtsphilosophie oder in der Theorie der Gesellschaftsformationen aufzustellen.

In seinem Konzept richtet Lukács seine Aufmerksamkeit auf ontologische Erörterungen. So werden im Werk keine besonderen Absätze den tieferen Interpretationen der Formationstheorie gewidmet. Doch gelingt es ihm derartige Äusserungen zu präsen-

tieren, die das Gerüst einer "Formationstheorie" geben. Diese Gedanken sind so bedeutend, dass man sie nicht ausser Acht lassen darf, wenn man sich mit der Forschung der Formationstheorie beschäftigt. Lukács weist z. B. darauf hin, dass das Kapital ihre Natur im modernen Kapitalismus nicht verändert; aber es ist fähig, um neue Formen und Methoden schnell hervorzurufen, die krisenertragende Fähigkeiten im Wirtschaftsleben entwickeln und ferner die materiell-technischen Kräfte steigern können. Es lohnt auch sich, über Lukács' Theorie vom Weltmarkt (woran sich auch die sozialistische Volkswirtschaft anschliessen soll) und über seine Bemerkungen zur restlosen Überwindung der brutalen stalinistischen Manipulationen nachzudenken.